

Andrzej Sakson

Socjologiczne problemy tożsamości regionalnej współczesnych mieszkańców byłych Prus Wschodnich : próba porównania

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 233-246

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Sakson

Socjologiczne problemy tożsamości regionalnej współczesnych mieszkańców byłych Prus Wschodnich Próba porównania

Stopień przywiązania i identyfikacji mieszkańców z miejscem i regionem zamieszkania, czyli poczucie tożsamości regionalnej, stanowi istotny element w analizie ogółu procesów społecznych dokonujących się na obszarze każdego państwa. Zaawansowanie tych procesów świadczy o sposobie funkcjonowania danego społeczeństwa, o jego spójności i trwałości. Odgrywa także doniosłą rolę z punktu widzenia globalnych interesów państwa, gdyż zaświadcza m.in. o stopniu jego stabilizacji, wewnętrznej spójności i siły. W przypadkach konfliktowych, np. w okresie wojen czy plebiscytów, świadczy o woli obrony i chęci poświęceń mieszkańców na rzecz swojej „ojczyzny regionalnej”, swego „Heimatu”. Miewa to niekiedy rozstrzygające znaczenie w sporach o przynależność państwową danego terytorium.

1. REGION I TOŻSAMOŚĆ REGIONALNA

Region, najogólniej rzecz ujmując, jest „to jakaś ograniczona przestrzeń, która odznacza się pewnymi charakterystycznymi cechami”¹. Już w tym ujęciu występuje podstawowy problem związków między charakterystyką regionu i jego granicami. Można najpierw szukać cech charakterystycznych, a potem wyznaczać granice ich występowania, albo odwrotnie — najpierw określić granice regionu, a potem powstały obszar charakteryzować. Region geograficzny dlatego jest punktem wyjścia wszystkich rozważań, gdyż pierwotnie podziały geograficzne i granice naturalne odgrywały w życiu ludzi tak dużą rolę, iż określona tymi granicami przestrzeń wypełniona była z reguły jednolitymi specyficznymi sposobami gospodarowania i elementami życia kulturowego².

Podstawowym kryterium socjologicznym określającym region jest przede wszystkim odrębność kulturowa. Wszystkie inne kryteria i podziały administracyjne ważne są tylko o tyle, o ile ją współkształtują. Przyjmuje się powszechnie, że zasadniczymi cechami regionu są: 1) jednolitość w więcej niż jednym aspekcie; 2) posiadanie cech charakterystycznych, określonych na podstawie kilku kryteriów; 3) zamieszkanie przez ludzi, którzy mają poczucie odrębności tego regionu i poczucie związku z nim; 4) występowanie jakiegoś centrum (niekoniecznie miejskiego czy administracyjnego), w którym cechy regionu są najbardziej nasilone, co jest tym ważniejsze, im bardziej istotne są granice regionu.

Z licznych badań socjologicznych wynika, iż każda społeczność regionalna związana jest z zamieszkiwanym terytorium w znaczeniu obiektywnym i subiek-

1 K. Kwaśniewski, *Integracja społeczności regionalnej. Śląsk Opolski*, Opole 1987, s. 67.

2 Por. K. Kwaśniewski, *Regionalizm*, Poznań 1986; W. Markiewicz, *Spoleczeństwo i kultura na Ziemiach Zachodnich w latach 1945—1960*, Kultura i Społeczeństwo, 1960, nr 3.

tywnym. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z wpływem środowiska geograficznego (warunków przyrodniczych) na życie społeczne. Oto bowiem terytorium jest źródłem zaspokajania potrzeb jednostkowych i zbiorowych, dostarczając swoim mieszkańcom podstaw utrzymania, warunkujących ich codzienny tryb życia.

W znaczeniu drugim, subiektywnym — o wiele istotniejszym z punktu widzenia socjologii — związek z terytorium oznacza poczucie emocjonalnego przywiązania do zamieszkiwanego miejsca, identyfikację z grupą i zamieszkiwanym obszarem, które przejawia się w postawach wobec niego, przyjmując w najbardziej zaawansowanym stadium postać tzw. patriotyzmu lokalnego³.

W sensie socjologicznym region jest synonimem regionalnej zbiorowości, czyli społeczności ludzkiej, stanowiącej jeden z typów społeczności terytorialnej. Istotą tej społeczności jest złączenie jej mniej lub bardziej rozwiniętym poczuciem odrębności i więzią opartą na emocjonalnym stosunku do zamieszkiwanego terytorium⁴.

F. Gross w książce *O wartościach społecznych* wyróżnia następujące typy wspólnot terytorialnych i odpowiadających im więzi:

- 1) wspólnota lokalna, której odpowiada lokalizm, czyli patriotyzm lokalny, poczucie wspólnoty ze wsią, sąsiedztwem, miastem;
- 2) wspólnota regionalna, której odpowiada regionalizm, poczucie wspólnoty krajowej, regionalnej;
- 3) wspólnota narodowa, której odpowiada świadomość narodowa;
- 4) wspólnota szersza, ponadnarodowa, bliska wspólnocie ogólnoludzkiej, której odpowiada więź zwana uniwersalizmem⁵.

F. Gross podkreśla, że ani więzi lokalnej, ani więzi regionalnej nie można przeciwstawić więzi narodowej. Są to na ogół szczeble jednej i tej samej drabiny, a wspólnoty lokalna, regionalna i narodowa stanowią piętra jednej i tej samej budowli architektonicznej. Tak samo w literaturze — kultura regionalna zasila kulturę narodową. Różnice w kulturach lokalnych czy regionalnych, różne odmiany i przejawy owych kultur są klejnotami, mieniącymi się na różny sposób i różnymi kolorami, ale klejnoty te należą do wspólnego skarbcza kultury narodowej.

Społeczność regionalna jest zwykle zbiorowością znacznie większą od społeczności lokalnej, obejmującą szereg społeczności lokalnych, lecz nie przypisującą sobie cech narodu⁶.

Stanisław Ossowski w klasycznej rozprawie na temat więzi regionalnej i narodowej pisze, iż „Region w sensie, który wchodzi w grę w naszych rozważaniach, tzn. w sensie socjologicznym, jest korelatem regionalnej zbiorowości. A regionalna zbiorowość to zbiorowość terytorialna, która ma w większym lub mniejszym stopniu poczucie swojej odrębności, ale nie uważa się za naród; inaczej mówiąc, członkowie jej nie próbują przypisać swej zbiorowości

3 Por. Z. Ruta, *Pszczew i Lipiny — przemiany wybranych społeczności lokalnych na Ziemi Lubuskiej*, w: *Społeczności Ziemi Lubuskiej. Studia i materiały z badań socjologicznych*, pod red. J. Leońskiego, Opole 1993, s. 104.

4 Por. A. Kwilecki, *Region, regionalizm, regionalizacja. Szkic problematyki*, w: *Regionalizm jako folkloryzm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna. Materiały sesji naukowej*, pod red. M. Latoszka, Gdańsk 1993, s. 119.

5 Por. F. Gross, *O wartościach społecznych*, New York 1961, cyt. za: A. Kwilecki, *Region, regionalizm*, s. 120.

6 K. Kwaśniewski, *Elementy teorii regionalizmu*, w: *Region, regionalizm — pojęcia i rzeczywistość*, pod red. H. Handke, Warszawa 1993.

atrybutów narodu. Zazwyczaj taka zbiorowość stanowi składnik jakiejś zbiorowości narodowej. Członkowie zbiorowości regionalnej — mogą się czuć równocześnie patriotami swojego regionu i patriotami ojczyzny narodowej”⁷.

Na podstawie różnic w tradycjach kulturowych grupy, S. Ossowski wprowadził trojaki rozumienie pojęcia „ojczyzna”. Rozróżnia on „ojczyznę prywatną”, tzn. miejsce zamieszkania, parafię, gminę od „ojczyzny regionalnej” czyli „małej ojczyzny”, tzn. regionu w sensie socjologicznym oraz „ojczyzny ideologicznej” czyli narodu. Obie te ostatnie kategorie uważał za odpowiedniki niemieckich określeń „Heimat” i „Vaterland”. Rozróżnienie to S. Ossowski oparł na założeniu, że istnieją dwa możliwe typy stosunków pomiędzy człowiekiem i jakimś terytorium, które decydują, że kwalifikuje on to terytorium jako ojczyznę⁸.

Pod pojęciem „Heimat” rozumie się z reguły „strony ojczyste”, czyjeś miejsce urodzenia lub miejscowość, w której ktoś ma stałe miejsce zamieszkania. W przeszłości słowo „Heimat” oznaczało także własność ziemską. Dla niemieckiego socjologa K. V. Müllera „»Heimat« stanowią otaczający nas ludzie, ważni dla naszego powodzenia życiowego, z którymi zależnie od okoliczności można rozmawiać w gwarze miejscowej — w każdym razie w atmosferze dużego zbliżenia społecznego, którego można poufale klepać po ramieniu, od których można oczekiwać pomocy lub pobłażania”⁹.

Zakładając, że ojczyznę („Vaterland”) wytwarza określona wspólnota terytorialna, możemy przyjąć za K. Żygulskim, że istnieją obecnie cztery zasadnicze typy ojczyzn: ojczyzna lokalna, ojczyzna regionalna, ojczyzna narodowa i ojczyzna ponadnarodowa¹⁰. Ten ostatni typ wydaje się jednak swoistym „bytem kreowanym” przez polityków, o czym świadczą losy „narodu sowieckiego” (radzieckiego) oraz „narodu jugosłowiańskiego”.

Tożsamość kulturowa regionu jest ważnym rodzajem tożsamości zbiorowej zamieszkujących go ludzi. Polega ona na historycznie uwarunkowanym sposobie podtrzymywania przez daną zbiorowość regionalną swego istnienia i równowagi biopsychicznej jako odrębnej części ogólnonarodowej i ogólnopaństwowej całości. Składają się na tę tożsamość — zdaniem Krzysztofa Kwaśniewskiego — następujące czynniki:

1) elementy regionalnego wkładu w ogólnonarodowe dziedzictwo kulturowe, nawet te, które są częściowo lub całkowicie zdezaktualizowane;

2) rodzaj i proporcje dawnych i nowych elementów składowych danej kultury regionalnej, zarówno ze względu na odrębność regionalnych wyróżników kulturowych i ich rolę dla kultury narodowej, jak i ze względu na osiągnięcia społeczno-ekonomiczne i cywilizacyjne i ich znaczeniu dla narodu i państwa;

3) kontekst zewnętrzny równorzędnych czy nierównorzędnych kontaktów z tożsamością innych regionów wewnątrz kraju oraz kontekst kontaktów z tożsamością innych narodów, w interesie regionu i kraju.

W sensie socjologicznym region jest synonimem regionalnej zbiorowości, czyli społeczności ludzkiej stanowiącej jeden z typów społeczności terytorialnej.

⁷ S. Ossowski, *Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, Przegląd Socjologiczny, 1947, t. 9, z. 1—4, ss. 73—74.

⁸ Ibidem.

⁹ J. Eberhard, *Synonimisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1910.

¹⁰ K. Żygulski, *Repatrianci na Ziemiach Zachodnich. Studium socjologiczne*, Poznań 1962, ss. 39—46.

Istotą tej społeczności jest złączenie jej mniej lub bardziej rozwiniętym poczuciem odrębności i więzi opartą na emocjonalnym stosunku do zamieszkiwanego terytorium¹¹.

Na takim tle ukształtowana tożsamość kulturowa regionu składa się nie tylko z odrębnego języka regionalnego (gwary), folkloru, dziedzictwa specyficznych form zwyczajowych oraz tego wszystkiego, co na danym obszarze stworzyła przyroda, wybudowali ludzie i co zostało upamiętnione ważnymi zdarzeniami historycznymi, polega ona nie tylko na przyswojeniu i pielęgnowaniu tych elementów zewnętrznych wpływów, które zostały przez regionalną społeczność przyjęte i twórczo przetworzone, ale na rozmiarach i zakresie poziomu cywilizacyjnego, jaki ta społeczność osiągnęła lub dopiero ma osiągnąć. Specyfika kulturowa regionu polega też nie na tym, że występują tu jakieś cechy charakterystyczne w sposób całkowity i wyłączny dla danego regionu, lecz na specyficznym „ustrukturuwaniu” w jedną całość cech, które zwykle z osobna można spotkać gdzie indziej. Na tożsamość kulturową regionu składają się nie tylko obiektywne fakty, ale i przywiązanie do nich, zaznaczające się w świadomości mieszkańców. Tożsamość kulturowa leży więc u podstaw istnienia danego regionu i społeczności regionalnej, niezależnie czy jest to społeczność postmigracyjna czy też społeczność tradycyjnego typu. Stopień integracji regionalnej stanowi istotny wskaźnik w charakterystyce społeczności postmigracyjnej. Przy czym pod pojęciem integracji rozumiemy pewien proces społeczny, który nigdy nie może się zakończyć. Może natomiast zmieniać swój charakter¹².

Tożsamość regionalna jest istotnym składnikiem regionalizmu. Postawy regionalistyczne mogą się przejawiać na dwu płaszczyznach: zinstytucjonalizowanej i nieinstytucjonalnej (indywidualnej). Wśród ruchów zinstytucjonalizowanych można wyróżnić organizacje o charakterze politycznym, samorządowym, ekonomicznym i stowarzyszenia kulturalne (por. schemat niżej). Z kolei na świadomość indywidualną (jednostkową) składają się: tożsamość regionalna, wyobrażenia regionalne i stereotypy o regionie.

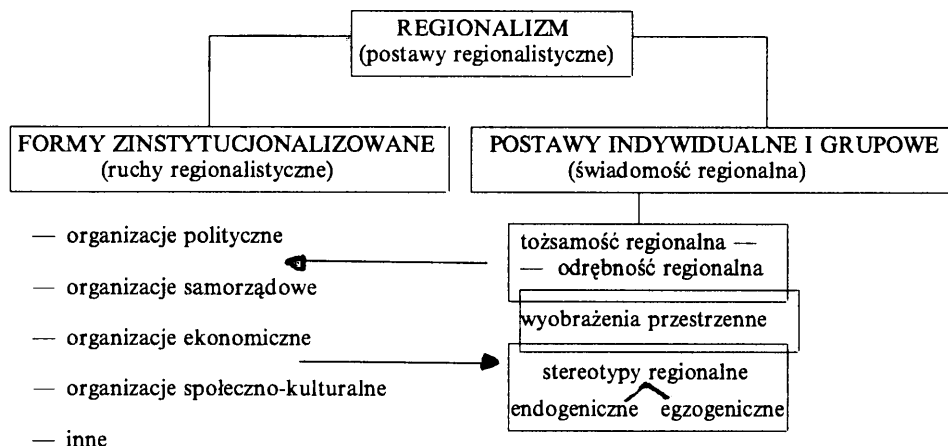
Istotnym elementem refleksji socjologicznej nad problemem regionu jest odróżnienie „zbiorowości regionalnej” od „wspólnoty regionalnej”. W przypadku zbiorowości regionalnej, źródłem więzi jest podobny stosunek mieszkańców do wspólnej wartości, jaką jest ziemia. Styczność geograficzna wynikająca z zamieszkiwania tego samego terytorium przyczynia się do pojawienia się więzi. Wiąż ta ma charakter emocjonalny, połączony z określonymi przekonaniami na temat terytorium, które jest regionem w sensie etnograficznym, geograficznym lub historycznym. Natomiast „wspólnota regionalna” to region w „mocniejszym”, socjologicznym znaczeniu tego słowa, jest to szczególnie rodzaj zbiorowości regionalnej o zaawansowanych procesach integracji kulturowej i społecznej¹³. Wydaje się, iż zasadnicza większość społeczeństw postmigracyjnych znajduje się na poziomie „zbiorowości regionalnej”.

11 A. Kwilecki, *Region i badania regionalne w perspektywie socjologii*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 1992, z. 2, s. 38.

12 Por. K. Kwaśniewski, *Spoleczeństwo Ziem Zachodnich*, Przegląd Zachodni, 1985, nr 3, s. 25 oraz *Tożsamość kulturowa mieszkańców starych dzielnic miast Górnego Śląska* pod red. W. Świątkiewicza i K. Wódcz, Wrocław—Warszawa—Kraków 1991; H. Murawska, *Imigranci wiejscy w mieście*, Olsztyn 1994.

13 Por. W. Gumuta, *Socjologiczna analiza pojęcia regionu na przykładzie Rzeszowszczyzny i Opolszczyzny*, w: *Region, miasto, osiedle*, pod red. B. Jałowieckiego, Warszawa 1990, ss. 9—29.

Formy regionalizmu

Źródło: W. Budner, R. Matykowski, *Regionalizm i świadomość regionalna w Wielkopolsce: spojrzenie geograficzne*. w: *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-społeczna*. Materiały sesji naukowej pod red. M. Latoszka, Gdańsk 1993, s. 134.

2. CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE TOŻSAMOŚĆ REGIONALNĄ NOWYCH MIESZKAŃCÓW BYŁYCH PRUS WSCHODNICH

Zakończenie II wojny światowej oznaczało w Prusach Wschodnich przezwyciężenie dotychczasowej, kilkusetletniej ciągłości państwowej, terytorialnej, narodowej, gospodarczej, politycznej, historycznej, kulturowej i cywilizacyjnej. Zwarty obszar wszedł w skład trzech państw o różnej wielkości, potencjale gospodarczym, tradycji historycznej i stosunku do tych ziem. Istotnym elementem w kształtowaniu tożsamości regionalnej nowych mieszkańców Prus Wschodnich było znaczenie tych obszarów w mitologii narodowej, ich skład narodowościowy oraz stosunek do niemieckiego dziedzictwa kulturowego.

Mitologia narodowa

Polacy, Litwini i Rosjanie mają zróżnicowany stosunek do obszaru kulturowego byłych Prus Wschodnich. W przypadku Polaków i Litwinów można mówić nawet o swoistej mitologii tego obszaru. Bazowała ona na określonych doświadczeniach historycznych.

Przejęcie w 1945 r. południowych powiatów Prus Wschodnich uważane było przez Polaków za swoistą „sprawiedliwość dziejową”. Odrodzona w 1918 r. Polska wśród wielu postulatów dotyczących kształtu państwa wysuwała żądanie przyłączenia zamieszkiwanych przez ludność etnicznie polską znacznych obszarów Prus Wschodnich. W wyniku postanowień traktatu wersalskiego oraz plebiscytu z 1920 r. w skład państwa polskiego wszedł jedynie obszar części byłego powiatu nidzickiego, tzw. Działdowszczyzna (48 704 ha) oraz niewielkie obszary Warmii i Powiśla.

Mit powrotu Polski w 1945 r. na „Ziemie Odzyskane” w przypadku Warmii,

Mazur i Powiśla w znacznej mierze bazował na tradycjach konfliktu polsko-niemieckiego na tym obszarze. Jego przejawem była m.in. przynależność Warmii do Polski przed pierwszym rozbiorem czy też plebiscyt z 1920 r. oraz różnorodne przejawy aktywności ruchu polskiego. Do dzisiejszego dnia trwałym elementem mitologii narodowej jest obraz Warmii i Mazur przedstawiony w książce Melchiora Wańkowicza *Na tropach Smętka*, która opublikowana po raz pierwszy w 1936 r. oczekiwała się wielu wydań. Dla większości Polaków była ona głównym źródłem informacji o tym regionie.

W tym kontekście drugorzędne znaczenie miał fakt przegrania przez Polskę plebiscytu w 1920 r. czy też dotkliwa porażka polityki narodowościowej na obszarze Działdowszczyzny w latach 1920—1939¹⁴.

W litewskiej mitologii narodowej obszar „Pruskiej Litwy” czy też „Małej Litwy” odgrywał niezwykle doniosłą rolę. Z północnych obszarów Prus Wschodnich zamieszkiwanych przez ludność litewską napływały na obszar „Wielkiej Litwy” pierwsze książki i druki w języku ojczystym, które w znacznej mierze podtrzymywały i umacniały poczucie litewskości w czasach, gdy Litwini pozbawieni byli własnej państwowości.

Istotnym elementem związku Litwy z Prusami Wschodnimi były tradycje litewskiej państwowości z lat 1923—1939 na obszarze Kraju Kłajpedzkiego (Memelland). Pomimo iż Litwini, podobnie jak i Polacy na obszarze Działdowszczyzny, ponieśli tam dotkliwe niepowodzenia¹⁵, to jednak fakt przynależności tego obszaru do Litwy stanowił zasadniczy argument na rzecz przyłączenia go do Litwy radzieckiej w 1945 r. oraz postulatów włączenia pozostałych obszarów Prus Wschodnich, łącznie z Królewcem.

Rosjanie, obejmując w 1945 r. znaczne obszary Prus Wschodnich, postanowili nie przyłączać ich do którejś z sąsiadujących z nimi republik radzieckich, tzn. Litwy i Białorusi lub też przyznać go Polsce, ale stworzyli okręg kaliningradzki, który stanowił integralną część Rosyjskiej Federacji Socjalistycznej Republik Radzieckich, a obecnie wchodząc w skład Rosji stanowi enklawę terytorialną.

Rosjanie nie dysponowali żadnym, bardziej lub mniej przekonującym argumentem historycznym na rzecz inkorporacji części Prus Wschodnich. Swe „prawo” do tego obszaru opierali na geopolitycznej kalkulacji J. Stalina opierającej się m.in. na chęci posiadania przynajmniej niewielkiego obszaru III Rzeszy, co stanowić mogłoby część rekompensaty za straty poniesione w wyniku wojny toczonej z Niemcami. Pretekstem stał się argument o nieposiadaniu przez ZSRR nie zamarzającego portu na Bałtyku. Takie warunki spełniał niemiecki Królewiec¹⁶.

Argumentacja o przynależności okręgu kaliningradzkiego do ZSRR opierała się w sferze świadomości społecznej na mitologii „wojny ojczyznianej”, tzn. wielkiej liczbie żołnierzy Armii Czerwonej poległych podczas walk o Prusy

14 Por. m.in. W. Wrzesiński, *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej*, Warszawa 1974; A. Sakson, *Mazury — społeczność pogranicza*, Poznań 1990.

15 Por. V. Žalys, *Ring im Identität. Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet kein Erfolg hatte*, Lüneburg 1993; H. Goring, *Das Memelland. Gestern und heute. Eine historische und rechtliche Betrachtung*, Bonn 1991.

16 Por. A. Sakson, *Problem teraźniejszości i przyszłości okręgu kaliningradzkiego (Królewca) w polityce europejskiej*, Europa, 1994, nr 1.

Wschodnie. Wymownym tego świadectwem jest niezwykle bogactwo i liczba różnego rodzaju pomników i uroczystości związanych z tym wydarzeniem.

Struktura narodowościowa

Współczesne stosunki narodowościowe na obszarze byłych Prus Wschodnich charakteryzują się, podobnie jak to było w przeszłości, dużą różnorodnością. Fakt ten ma określony wpływ na poczucie stabilizacji, rozwój więzi społecznych i stosunek do miejsca zamieszkania.

Najbardziej zróżnicowany pod względem narodowościowym jest okręg kaliningradzki. Na obszarze 15,1 tys. km² mieszka ponad 907 tys. mieszkańców, z czego około 200—300 tys. to wojskowi. Według danych z 1993 r. dominującą grupą są Rosjanie, którzy stanowią 78,1% mieszkańców. Mniej liczni są Białorusini — 8,4% oraz Ukraińcy — 7,3% i Litwini — 2,0%. Pozostałe mniejszości stanowią około 5% mieszkańców. Są to: Polacy — 0,5% (wg oficjalnych danych 4520 osób, według szacunków ks. J. Statkiewicza około 20 tys.) oraz Niemcy — 0,4% (tj. 3947 osób, wg danych niemieckich — około 5—10 tys. osób). Ogółem na obszarze tym żyje blisko sto narodowości¹⁷. Mniejszości narodowe stanowią ogółem około 22% mieszkańców.

Na obszarze Kraju Kłajpedzkiego liczącego 2708 km² (powierzchnia porównywalna wielkością z Luksemburgiem) dominującą grupę stanowią Litwini. Z uwagi na brak danych o strukturze narodowościowej tego obszaru celowe wydaje się ukazanie stosunków narodowościowych w Kłajpedzie — stolicy regionu. W tym trzecim pod względem liczby mieszkańców mieście Litwy w 1989 r. mieszkało 204 tys. osób. Miasto to ma swoją specyfikę. Jest nią największy odsetek ludności rosyjskiej wśród głównych miast Litwy. Stanowi ona około 30% mieszkańców tego portowego miasta¹⁸ (por. zestawienie).

*Struktura narodowościowa mieszkańców
Kłajpedy (w %)*

Narodowość	1979	1989
Litwini	61,5	63,9
Rosjanie	29,5	28,2
Ukraińcy	.	3,9
Białorusini	2,9	2,7
Polacy	0,6	0,5
Żydzi	0,4	.
Niemcy	.	.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie pracy G. Błaszczyka, *Litwa współczesna*, Warszawa—Poznań 1992, s. 281.

Na obszarze Kraju Kłajpedzkiego mieszka stosunkowo niewielka liczba dawnych jego mieszkańców, tzn. litewskich Kłajpedczyków — po niemiecku nazywanych „Memellitauen”, po litewsku „Klaipėdiškis”. Wielu z nich po

¹⁷ Por. *Anhang. Die nationale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung des Kaliningrader Gebiets 1989 und 1993*, w: *Ein Schicklicher Platz? Königsberg/Kaliningrad in der Sicht von Bewohnern und Nachbarn*, hrsg. von F. Kluge, Osnabrück 1994, s. 102.

¹⁸ G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa—Poznań 1992, s. 281.

1945 r., podobnie jak Warmiacy i Mazurzy, wyjechało do Niemiec. Na obszarze współczesnej Litwy mieszka także niewielka liczba Niemców. Według danych z 1989 r. żyło ich jedynie 2058 osób, co stanowiło 0,1% ogółu ludności. Główne jej skupiska to Kłajpeda i Silute, tzn. obszar Kraju Kłajpedzkiego, oraz Kowno. Ogółem w Kłajpedzie mniejszości narodowe stanowią 36% mieszkańców¹⁹, co nie jest jednak typowe dla całego regionu, gdzie zdecydowanie dominują Litwini.

Najmniejszy odsetek mniejszości narodowych zamieszkuje obszar Warmii i Mazur oraz Powiśla. Na obszarze współczesnego województwa olsztyńskiego mieszka około 100 tys. osób, które należą do mniejszości. Stanowi to 12,5% ogółu mieszkańców. Są to: Ukraińcy — 70 tys., Niemcy — 28 tys., Białorusini — 2 tys. oraz Romowie — 1 tys. (dane uzyskane od przedstawicieli poszczególnych organizacji mniejszościowych)²⁰. Specyfiką województwa olsztyńskiego jest fakt, iż stanowi ono największe skupisko ludności ukraińskiej w Polsce. W regionie tym żyją także nieliczne grupy Litwinów i Rosjan.

Z grona dawnych mieszkańców tego obszaru żyją obecnie w Polsce Niemcy oraz Warmiacy i Mazurzy opcji niemieckiej i polskiej. Ogółem na całym południowym obszarze byłych Prus Wschodnich, tzn. głównie w województwie elbląskim, olsztyńskim i suwalskim mieszka około 30—40 tys. potomków dawnych mieszkańców tych ziem.

Stosunek do niemieckiego dziedzictwa kulturowego

Istotnym elementem zakorzenienia poszczególnych jednostek i całych grup społecznych w nowym miejscu zamieszkania, a tym samym kształtowania się tożsamości regionalnej, jest swoiste „oswojenie” się z istniejącym krajobrazem geograficznym i kulturowym²¹. Także nowi mieszkańcy byłych Prus Wschodnich skonfrontowani zostali z obcym dla nich sposobem zagospodarowania przestrzeni. Inna była tu architektura i zabudowa wsi i miast, obce były tu nie tylko pomniki i cmentarze, ale także nazwy miast i ulic. Musiało minąć wiele dziesięcioleci oraz urodzić się tu i wychować dwa pokolenia, nim zaczęto powszechnie uważać te ziemie „za swoje”, za „małą ojczyznę” w subiektywnym, socjologicznym znaczeniu tego słowa.

W trzech państwach, które objęły władanie na gruzach Prus Wschodnich, odmienne były założenia polityki władz wobec niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Pomimo iż w okresie bezpośrednio powojennym zarówno w Polsce, jak i na Litwie oraz w okręgu kaliningradzkim z całą bezwzględnością niszczone różnego rodzaju ślady niemieckiej bytności, tzn. zmieniano lub też przywracano stare polskie lub litewskie nazwy miejscowości, likwidowano niemieckie napisy, pomniki i inne symbole niemieckiego panowania, a pozostałą ludność, której nie wysiedlono, próbowano polonizować i lituanizować, to jednak w późniejszym okresie czasu zaobserwować można było odmienne podejście do tego zagadnienia.

W Polsce i na Litwie, po okresie nienawiści do wszystkiego co niemieckie²²,

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Por. A. Sakson, *Mazurzy dzisiaj*, Pomerania, 1995, nr 10.

²¹ Por. Z. Mazur, *Kwestia niemieckiego dziedzictwa kulturowego w Polsce (Ziemie Zachodnie i Północne)*, Przegląd Zachodni, 1994, nr 3.

²² Por. A. Sakson, *Niemcy w świadomości społecznej Polaków*, w: *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945—1989*, pod red. A. Wolff-Powęskiej, Poznań 1993.

władze dążyły do swoistej „asymilacji” niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Miała ona głównie na celu wzmocnienie procesu adaptacji i stabilizacji społecznej przybyłych na te tereny różnych grup ludności.

W tym m.in. celu przystąpiono do odbudowy i rekonstrukcji zniszczonych przez wojnę zabytkowych zespołów architektonicznych i poszczególnych budowli. Z pietyzmem odbudowywano kościoły, zamki, budynki administracji publicznej itp. Do rangi symbolu urosła odbudowa całej bogatej sieci zamków i obiektów związanych z Zakonem Krzyżackim, jakiej dokonano kosztem wielkich wysiłków w Polsce. Także na obszarze Kraju Kłajpedzkiego, a szczególnie w Kłajpedzie, przystąpiono do pieczołowitej odbudowy dawnej zabudowy²³. Nie wszystkie obiekty materialne doczekały się należytej opieki. Tak było np. z wieloma wiejskimi zabudowaniami pałacowymi i dworskimi czy też z cmentarzami.

Na innych przesłankach opierała się natomiast polityka władz wobec niemieckiej spuścizny materialnej w Kaliningradzie i w Moskwie. Do ostatnich dni istnienia ZSRR dominowało przekonanie o potrzebie fizycznego wyeliminowania tego dziedzictwa. Wymownym wyrazem tej polityki jest fakt, iż z 222 kościołów, które przetrwały działania wojenne, aż 118 zostało w okręgu kaliningradzkim celowo zniszczonych. Podobny los spotkał zabytkowe majątki ziemskie. Około 90% z nich przetrwało wojnę w stanie nie uszkodzonym. Z tej liczby znaczna część już nie istnieje, a większość z nich znajduje się w katastrofalnym stanie²⁴.

Bolszewizm od momentu powstania więcej zniszczył niż budował. Jak zauważył Oleg Pawłowski: „Ideologia niosła z sobą pełną negację przeszłości, dążenie do zmiany wszytkiego i wprowadzenie swojego ładu. W latach władzy radzieckiej taki sposób myślenia zaszczerpiono przywódcom partyjnym i gospodarczym do takiego stopnia, że weszło im to w krew. Naturalnie nie ominęło to także kaliningradczyków, którzy otrzymali w spadku niegdyś zwyczajną, a później spustoszoną przez wojnę ziemię. I zamiast podjąć próbę odbudowania jej ze zniszczeń lub chociaż zachować to, co przypadło nam w udziale jako zwycięzcom, my przez dwa dziesięciolecia od zakończenia wojny kontynuowaliśmy niszczenie zabytków, które z natury rzeczy należały do całego świata. I tak, nie patrząc na sprzeciw ludzi nauki, literatury i sztuki, ówczesny pierwszy sekretarz komitetu obwodowego KPZR wydał rozporządzenie, na mocy którego wysadzono w powietrze szczątki zamku królewskiego, który można było odbudować. Za to Bóg wymierzył karę mieszkańcom Kaliningradu: wznoszony na tym miejscu przez ponad 15 lat Dom Sowietów, to szpetne monstrum, nigdy nie spełni przeznaczonych dla siebie w projekcie funkcji. Wydane na jego budowę pieniądze i praca poszły na marne, nie przyniosły nikomu ani szczęścia, ani radości”²⁵.

Istotna zmiana w podejściu do niemieckiego dziedzictwa kulturowego nastąpiła wraz z upadkiem komunizmu. Znamiennym symbolem tego stanu rzeczy jest m.in. rekonstrukcja pomnika Immanuela Kanta czy też odbudowa królewskiej katedry.

23 Por. M. Purvinas, M. Purvinienė, *Denkmalpflege in Memel und Kleinitauen, Mare Balticum*, 1994.

24 A. P. Bachtin, *Zur Situation der Baudenkmäler im Königsberg Gebiet am Beispiel der Sakralbauten*, w: *Ein schicklicher Platz?*, op. cit., ss. 104–105.

25 O. Pawłowski, *Kraina własna, choć mała*, Borussia, 1995, nr 10, s. 77.

3. OD PRÓŻNI SOCJOLOGICZNEJ DO SPOŁECZEŃSTWA POSTMIGRACYJNEGO

Prusy Wschodnie stały się w 1945 r. swoistą „ziemią przeklętą”. Lawinowo narastały tu krzywdy jednostek, całych społeczności i grup narodowych. Zanikały kultury, wyjeżdżali stąd ludzie, przez długi czas mieszkańcy tej ziemi byli sobie obcy.

Zetknięcie poszczególnych grup ludności doprowadziło do zderzenia kultur, licznych antagonizmów i konfliktów. Wraz z upływem lat postępował w różnych grupach mieszkańców proces dezintegracji i rozpadu poszczególnych społeczności (Niemców, Litwinów Pruskich, Mazurów i Warmiaków), wśród pozostałych grup ludności miał miejsce powolny proces stabilizacji i integracji społecznej o różnej dynamice i przebiegu.

Ludność zamieszkującą teren byłych Prus Wschodnich, wywodzącą się z różnych regionów, cechował odmienny bagaż kulturowy i cywilizacyjny, zróżnicowane poczucie świadomości narodowej, różnorakie wyznania.

Różne były motywy przybycia na te tereny. Pierwszy okres kształtowania się nowych więzi społecznych na tych obszarach charakteryzowały przede wszystkim antagonizmy międzygrupowe doprowadzające często nie tylko do czasowego zamknięcia się poszczególnych grup i izolacji od innych, ale także do powstania nowych uprzedzeń i negatywnych stereotypów. Z uwagi na zróżnicowany stan liczbowy oraz rozmieszczenie terytorialne w obrębie byłych Prus Wschodnich poszczególnych grup regionalnych procesy te przebiegały w sposób niejednorodny i często odmienny. Zależały one od specyficznych cech danej społeczności lokalnej (zasada dominacji, równowagi lub podporządkowania poszczególnych grup) i to zarówno na wsi, jak i w miastach.

Przebieg działań wojennych w Prusach Wschodnich charakteryzował się niezwykłą brutalnością. Był to pierwszy skrawek Trzeciej Rzeszy, na który wkroczyła Armia Czerwona. Na porządku dziennym były rozboje, gwałty i morderstwa dokonywane na ludności cywilnej. Szybko przystąpiono do masowych wywozek ludności w głąb ZSRR. Pierwsze lata powojenne charakteryzowały się brakiem bezpieczeństwa, słabością i płynnością polskich, litewskich i radzieckich władz oraz silnym poczuciem tymczasowości. Żywiłowa fala osadników, niosąca ze sobą takie zjawiska negatywne, jak osławiony szabier, w szczególności sposób dotknęła dawnych mieszkańców Prus Wschodnich. Liczne były działające tam bezwzględnie bandy rabunkowe, powszechne były choroby (szczególnie choroby weneryczne) oraz nędza i niedostatek. Przez długi czas ciążył na stosunkach społecznych na tym terenie sposób przeprowadzenia wysiedlenia ludności niemieckiej, akcji weryfikacji narodowej, sprawa gospodarstw spornych oraz konflikty na tle narodowościowym i wyznaniowym ²⁶.

Tworzenie się nowych więzi społecznych i podstaw tożsamości regionalnej wśród nowo przybyłej ludności zilustrować można na przykładzie Warmii i Mazur. Wynika to w znacznej mierze z faktu, iż na obszarze okręgu kaliningradzkiego i Kraju Kłajpedzkiego nie prowadzono badań socjologicznych na ten temat.

26 Por. A. Sakson, *Wpływ stosunków narodowościowych na kształtowanie się procesów społecznych na Mazurach po 1945 r.*, Olsztynskie Studia Socjologiczno-Etnograficzne, 1985; tegoż, *Mazury — społeczność pogranicza*, passim.

W pierwszym okresie powojennym procesom stabilizacji społecznej nie sprzyjała ogólna atmosfera „tymczasowości i prowizoryczności”. W sierpniu 1945 r. ustalona została dopiero ostatecznie północna granica państwowa między Polską a ZSRR, do 1946 r. istniał okręg a nie województwo mazurskie (olsztyńskie), ludność rodzima otrzymywała „tymczasowe” zaświadczenia o przynależności do narodu polskiego, a osadnicy „prowizoryczne” potwierdzenia własności gospodarstw i budynków. Pierwsze akty notarialne pojawiły się w 1955 r., a pełne zrównanie praw własności z rolnikami innych regionów kraju nastąpiło dopiero w 1957 r. Istotnym czynnikiem były zjawiska „zimnej wojny”, kiedy to różne siły poddawały w wątpliwość trwałość polskich granic na zachodzie i północy. Innym symptomem tamtego czasu były liczne uprzedzenia i stereotypy, negatywne określenia, którymi poszczególne grupy wzajemnie się charakteryzowały („Szwaby”, „Niemcy”, „Luteraki” — o Warmiakach i Mazurach; „Bose Antki”, „Centralaki”, „Złodzieje” — o osadnikach z Polski centralnej; „Ruski”, „Parsiuki”, „Zabugole” — o wysiedleńcach z ZSRR; „Ukraińcy”, „Chachały”, „Kacapy” — o ludności ukraińskiej).

Doniosłe piętno na przebiegu procesów społecznych na Warmii i Mazurach wywarł okres stalinizmu. Zabiegi zmierzające do sowietyzacji Polski (kolektywizacja rolnictwa, rozbudowa systemu represji, manipulacja masową świadomością, narzucenie totalitarnego systemu sprawowania władzy przez komunistyczną monopartię, antagonizowanie stosunków narodowościowych, walka z wszelkimi przejawami regionalizmu, itp.) skutecznie hamowały i blokowały procesy tworzenia się nowych, zwartych społeczności lokalnych²⁷.

Pomimo tych negatywnych czynników, również w tym czasie dochodziło do przełamywania antagonizmów i uprzedzeń, a co za tym idzie — do tworzenia przesłanek dla kształtowania się nowych więzi społecznych. Wspólna praca, wspólna dążność do urządzenia sobie życia, jednakowy lub zbliżony stosunek do znanych powszechnie instytucji, takich jak szkoła, kościół, wspólne realizowanie zadań związanych z usuwaniem zniszczeń wojennych — oto podstawy wzajemnego zbliżania się ludzi. Następował stopniowy zanik zróżnicowania regionalnego wśród młodego pokolenia, stale wzrastała liczba małżeństw mieszanych.

Wraz z upływem lat zmianie ulegały czynniki wpływające na poczucie stabilizacji i kształtowanie się nowych więzi społecznych na Warmii i Mazurach. Procesy te przebiegały ze zmienną dynamiką i natężeniem na następujących płaszczyznach.

1) kulturowo-językowej polegającej na internalizacji przez ogół mieszkańców Warmii i Mazur wzorów i języka ogólnopolskiego; ten naturalny proces społeczny realizuje się głównie poprzez szkołę, instytucje oświatowe, radio, telewizję i inne środki masowej komunikacji, Kościół i jego instytucje oraz przez więzi sąsiedzkie, zawodowe i międzypokoleniowe;

2) strukturalno-instytucjonalnej, tj. na płaszczyźnie tworzenia wspólnych grup pierwotnych, jak np. grup interesu i nacisku czy też organizacji społecznych i politycznych, wspólnego wypełniania szeregu ról społecznych i zawodowych charakterystycznych dla społeczeństwa globalnego;

3) małżeńskiej, wyrażającej się w licznych małżeństwach zawieranych przez

²⁷ Por. A. Sakson, *Polityka władz wobec ludności rodzimej Warmii i Mazur w okresie stalinizmu (1949—1955)*, Przegląd Zachodni, 1990, nr 2.

przedstawicieli różnych grup oraz w wychowaniu dzieci w nowym, wspólnym duchu;

4) osobowościowej, polegającej na eliminowaniu wzajemnych uprzedzeń i stereotypów międzygrupowych oraz na braku poczucia drugorzędności w społeczeństwie;

5) identyfikacyjno-obywatelskiej, wyrażającej się w poczuciu odpowiedzialności za państwo, w którym się żyje.

Zasadnicze znaczenie dla kształtowania się procesów społecznych ma stale rosnąca liczba osób urodzonych na Warmii i Mazurach, dla których antagonizmy i uprzedzenia ich rodziców i dziadków są często czymś odległym i niezrozumiałym. Dla poważnej części młodej generacji więź lokalna, regionalna i narodowa jest czymś tak naturalnym jak dla mieszkańców innych regionów Polski.

Oprócz tych elementów, pozytywnie wpływających na przebieg procesów społecznych na Warmii i Mazurach, istnieje nadal wiele czynników hamujących te procesy, powodujących dezintegrację społeczności lokalnych. Jednym z istotniejszych z nich jest emigracja ludności rodzimej za Odrę²⁸.

Odmianą dynamiką charakteryzowały się procesy społeczne w okręgu kaliningradzkim. W rozumieniu moskiewskich ideologów komunistycznych obszar byłych Prus Wschodnich wydawał się idealnym miejscem do tworzenia „człowieka nowego typu” — człowieka sowieckiego. Powodzenie w realizacji tej totalitarnej wizji upatrywano głównie w następujących czynnikach:

— całkowitym braku zakorzenienia nowych mieszkańców w miejscu zamieszkania;

— braku dostatecznych więzi społecznych i dążności do atomizacji stosunków społecznych;

— poczuciu tymczasowości i obawy o ostateczny kształt istniejących granic. Jak pisze Gienadij W. Kretinin: „Poczucie tymczasowości towarzyszyło mieszkańcom obwodu aż do lat siedemdziesiątych, chociaż nikt się do tego nie przyznawał. Środki masowego przekazu starały się utwierdzić ludność w przekonaniu, że ziemia ta będzie na wieki radziecka. Była nawet pieśń — hymn kaliningradczyków, w której podkreślano, że kraj ten został radziecki dlatego, żeby w przyszłości nie było wojen. Jednak poczucie niedowierzania, które zakorzeniło się mocno w ludziach, pozostało. Pamiętano lata czterdzieste i pięćdziesiąte, kiedy to obwód kaliningradzki nie otrzymał takiej pomocy, jakiej się spodziewano, by móc jak najszybciej zagospodarować nowy obwód, zasymilować go z pozostałą częścią kraju. W tym czasie Litwa taką pomoc otrzymała (naturalnie dopiero teraz się o tym mówi!). Szczelne zamknięcie obwodu kaliningradzkiego pozwalało władzom na uwolnienie się od wykazywania specjalnych trosk o niego”²⁹;

²⁸ Por. A. Sakson, *Warmia i Mazury po 1945 roku — nowa tożsamość czy dezintegracja*, Borussia, 1992, nr 3—4.

²⁹ G. W. Kretinin, *Współczesne problemy kulturalne i polityczne obwodu kaliningradzkiego*, Borussia, 1992, nr 3—4, s. 85. Różnego rodzaju postulaty zmiany istniejącego status quo wysuwane są przez różne siły społeczne i polityczne, szczególnie na Litwie (por. J. Palezkis, *Fast unser Land oder Nachbarland? w: Königsberg/Kaliningrad unter europäischen Perspektiven*, hrsg. von E. Müller-Hermann, Bremen 1994) oraz w Niemczech (por. jeden z ostatnich głosów w tej sprawie: R. Hennig, *Das Königsberg Gebiet am Wendepunkt. Stabilisierung der Region durch wiederbelebten Freistaat Preussen als Juniorpartner Russlands möglich*, Ostpreussenblatt, 1995, Folge 39 z 30 IX, s. 11). Także w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych podważano istniejący porządek w tym regionie (por.

- szerokiej kontroli zachowań ludności m.in. poprzez tworzenie specjalnych obszarów zamkniętych czy też stref przygranicznych;
- braku tradycji demokratycznych struktur, itp.

4. WNIOSKI

Współczesne społeczeństwo postmigracyjne byłych Prus Wschodnich ma zróżnicowany stosunek do swego miejsca zamieszkania. Przez pięćdziesiąt lat w znacznym stopniu wykształciła się emocjonalna więź z najbliższym miejscem zamieszkania („ojczyzna prywatna”) oraz z własnym państwem („ojczyzna ideologiczna”). Szczególnie widoczny jest ten proces w Polsce i na Litwie, a mniej w okręgu kaliningradzkim.

Zdaniem cytowanego już O. Pawłowskiego: „pomimo znacznych osiągnięć w obwodzie kaliningradzkim brak tradycji narodowych, a przecież Rosjanie stanowią 80% ludności i nikt nie przeszkadza im w upowszechnianiu i rozwoju kultury opartej na 1000-letniej tradycji”³⁰.

Inny przebieg ma proces kształtowania się tożsamości regionalnej („ojczyzna regionalnej”). Zaobserwować można znaczne trudności w jej powstawaniu. U podstaw tego stanu rzeczy leży w znacznej mierze amorficzność i „nieokreśloność” tych postmigracyjnych społeczności. Przejawem tego stanu rzeczy jest m.in.:

1. Podatność na różne przejawy demagogii politycznej (m.in. sukcesy polityczne Żyrinowskiego i Tymińskiego).

2. Brak znaczących osiągnięć w tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego, niedostateczny stopień samoorganizacji, duża ruchliwość społeczna wynikająca z braku przywiązania do miejsca zamieszkania.

3. Wysoki procent upaństwowionej ziemi, a co za tym idzie brak identyfikacji z własnym gospodarstwem — ziemia nie stała się wartością przekazywaną z pokolenia na pokolenie.

4. Względny niedorozwój gospodarczy, wysoki wskaźnik bezrobocia, wynikający częściowo z dużej zależności od centrum.

5. Deficyty inicjatyw lokalnych dążących do przezwyciężenia istniejących trudności, itp.³¹

„Bycie społeczeństwem” rozgrywa się w znacznej mierze w trzech częściach byłych Prus Wschodnich na poziomie społeczności lokalnych, przy braku widocznego poczucia odrębności regionalnej. Jak wykazują liczne badania socjologiczne, każdy człowiek, by odczuwał satysfakcję z otoczenia społecznego, winien być podmiotem, tzn. żyć w swoim środowisku, otoczeniu rodziny, społeczności lokalnej (parafialnej, gminnej), później regionalnej, potem kraju, a potem być Europejczykiem lub obywatelem świata.

A. Sakson, *Das Problem des Gebietes Kaliningrad (Królewiec, Königsberg) in der polnischen Politik*, w: *Königsberg/Kaliningrad unter europäischen Perspektiven*.

³⁰ O. Pawłowski, op. cit., s. 80.

³¹ Por. B. Domagała, *Warmia i Mazury jako region — problem czy szansa*, „Borussia”, 1995, nr 10; A. Sakson, *Przemiany więzi lokalnej i regionalnej mieszkańców wsi lubuskiej*, w: *Spółeczność Ziemi Lubuskiej. Studia i materiały z badań socjologicznych*.

Soziologische Fragen der Regionalidentität von gegenwärtigen Bewohnern des ehemaligen Ostpreußen

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Grad von Bindung und Identifizierung der Bewohner mit dem Wohnort und dessen Region, also der Sinn für die Regionalidentität, bilden ein bedeutsames Element in der Analyse der gesamten gesellschaftlichen Prozesse, die im Gebiet eines jeden Staates vor sich gehen. Der Fortschritt dieser Prozesse weist auf die Funktionsweise einer Gesellschaft hin, ihre Kompaktheit und Beständigkeit.

Die gegenwärtigen soziologischen Forschungen weisen auf die Tatsache hin, daß die Prozesse der Gestaltung einer Regionalidentität auf dem Gebiet des ehemaligen Ostpreußen — heutzutage als Bestandteil von Litauen (Memelland = Kleinlitauen), Rußland (Gebiet Kaliningrad) und Polen (Ermland-Masuren und Weichselland) — noch lange nicht abgeschlossen wurden. Dieser Tatbestand resultiert aus dem amorphischen und im gewissen Sinne „unbestimmten“ Charakter der Postmigrationsgesellschaften dieser Gebiete.

Mehrere Faktoren wirken sich in Form einer fehlenden endgültigen Regionalidentität aus. Zu den wichtigsten gehören: eine differenzierte nationale Struktur, unterschiedliche nationale Mythologie vs. diesem Gebiet, das Verhältnis zum deutschen Kulturerbe und eine differenzierte Dynamik der gesellschaftlichen Prozesse (Integrations- und Desintegrationsgrad der lokalen Gemeinschaften).